

СПОСОБИ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКАХ (НА МАТЕРІАЛІ ОНОМАСТИЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ)¹

ГАЛИНА КУЗЬ

WAYS OF PRESENTING LINGUISTIC AND CULTURAL INFORMATION IN
PHRASEOLOGICAL DICTIONARIES (BASED ON ONOMASTIC PHRASEOLOGY)

ABSTRACT

The article analyzes the experience of Slavic phraseological lexicography from the point of view of the representation of the linguistic potential of phraseology, the necessity of developing separate phraseological lexicographic directions - educational and linguistic-cultural phraseological lexicography - is substantiated. On the material of onomastic phraseology, the main zones of semantization of phraseological units are distinguished, which should be represented in the corresponding dictionaries.

KEY WORDS *phraseography, linguodidactics, linguistic and cultural commentary, onomastic phraseology*

CONTACT *Prešovská univerzita v Prešove, Prešov; kuz.halyna.cv@gmail.com*

1 Štúdiá vznikla ako súčasť riešenia projektov: VEGA 1/0368/24 Medzijazykové frazeologické paralely v západoslovanskom a východoslovanskom kontexte, VEGA č.1/0135/24 Onomaziologické a sémaziologické parametre konfrontačného výskumu slovnej zásoby slovenského a ukrajinského jazyka.

Лінгвокультурологічний матеріал є потужним важелем для створення й підтримки інтересу до вивчення мови. Використання його збагачує студентів (в тому числі іномовних) відомостями країнознавчого характеру, активізує навчальну діяльність, розширює словник, знімає втому, напруженість, створює доброзичливу психологічну атмосферу. У цьому зв'язку важливими для лінгводидактичного процесу є лінгвокраїнознавчі словники, які мають на меті роз'яснити особливості вживання, додаткове смислове навантаження, культурні, політичні чи інші аспекти значень слів, словосполучень, фразеологізмів або назв, а також надати важливу фонову культурну інформацію. У таких словниках семантизують лексику та фразеологію, що відображає історію, спосіб життя, традиції та звичаї народу. Адже відомо, що чужинці найчастіше мають труднощі з адекватним сприйняттям національно-специфічних образних засобів мови.

Лінгвокультурологічна інформація присутня в одиницях різних рівнів мовної структури, і насамперед у фразеологізмах, які є важливим компонентом в процесі вивчення мови. Проблема адекватного і вичерпного опису культурологічної інформації активно опрацьовується сучасними лексикографами, в тому числі фразеографами. На необхідності і своєчасності лінгвокраїнознавчого опису фразеології у словниках, наприклад, наголошує О. Левченко у статті «Перекладна слов'янська фразеографія: теоретичні засади та практична реалізація». Зокрема, вона звертає увагу на вагоме значення лінгвокультурологічних коментарів для укладання перекладних фразеологічних словників, які можуть стати базою для подальших зіставних та перекладознавчих студій (Левченко 2013: 160). Треба наголосити і на зворотному взаємозв'язку: прикладним результатом зіставного опису значень фразеологічних одиниць є опрацювання контрастивних словників, які не лише дають повну картину семантичного обсягу фразеологізму, але й відображають національно-специфічні особливості семантики мовних одиниць двох порівнюваних мов. Саме порівняльні дослідження можуть стати одним із джерел виокремлення лінгвокраїнознавчої інформації, необхідної для вміщення у навчальних та інших словниках, адже усвідомлення і вирізнення її може відбуватися в тому числі і в процесі зіставного дослідження.

Метою нашої статті є проаналізувати наявні в сучасній лінгвістиці способи репрезентації лінгвокраїнознавчого потенціалу фразеології на матеріалі ономастичної фразеології та інтенсифікувати обговорення концепції нових навчальних лінгвокраїнознавчих фразеологічних словників – одномовних чи перекладних.

Лінгвокраїнознавчі словники є симбіозом одномовних чи двомовних словників та енциклопедичних довідників, це особливий різновид навчальної лексикографії, який має на меті репрезентувати фонову культурну інформацію – роз'яснити особливості вживання, додаткове смислове навантаження, конотації слів, словосполучень, фразеологізмів або власних назв.

В українській лексикографії існують словники такого спрямування, призначені, щоправда, для носіїв мови: «100 найвідоміших образів української міфології» за редакцією О. Таланчук, «Знаки української етнокультури: Словник-довідник» В. Жайворонка, «Шкільний словник з українознавства» О. Потапенка та В. Кузьменка та «Україна в словах. Мовнокраїнознавчий словник-довідник», який підготували викладачі Волинського державного університету імені Лесі Українки тощо.

Окремо належить відзначити колективну роботу науковців кафедри прикладного мовознавства Львівського національного університету ім. І. Франка над «Лінгвокраїнознавчим словником власних назв української мови», сім зошитів якого вийшли друком у 2005–2006 рр., і включають лінгвокраїнознавчу інформацію про власні географічні назви, назви релігійних та державних свят, астрономічні назви, власні імена людей, назви храмів та ін.

Багато уваги розгляду лінгвокраїнознавчої специфіки різних мовних одиниць (номінацій реалій, власних назв, фразеологізмів) у розрізі перекладознавства приділяє у своїх працях словацька україністка А. Амір (Див.: Амір 2012; Амір 2014).

Як бачимо, наявні лінгвокраїнознавчі дидактичні, лексикографічні та інші праці стосуються перш за все слів: символів, власних назв та ін. Поза увагою укладачів, які займаються навчальною лексикографією, залишився великий і вагомий пласт одиниць, що характеризуються культуро-репрезентативною функцією, – фразеологізми та паремії.

Українська країнознавча фразеографія, як і фразеографія навчальна на сьогодні ще не виокремилася із загальної фразеографії, тобто окремий корпус навчальних фразеологічних словників ще не сформований, не існує лінгвокраїнознавчих фразеологічних словників. Традиційні українські фразеологічні словники, які використовуються і з навчальною метою, на жаль, не містять такого компонента, як лінгвокультурологічний коментар. Виняток становлять словникарські праці М. Номиса та І. Франка, а також декілька лексикографічних праць останнього десятиліття (наприклад, «Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу» Т. Космеди, Т. Осіпової (2010); «Популярний коментований словник українських прислів'їв та приказок» В. Северенюка (2012)), у яких лінгвокультурологічна інформація різного роду присутня бодай фрагментарно. У цьому ряду варто згадати також «Фразеологічний словник української мови» В. та Д. Ужченків (1998) призначений для учнів середньої школи, у якому, окрім тлумачення та граматичної і стилістичної характеристики, подані історико-етимологічні та культурно-етнічні коментарі.

Відзначимо вагомі досягнення російської лінгвокраїнознавчої фразеографії останніх десятиліть. Маємо на увазі видання: «Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий» за редакцією В. Телії (2006); «Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики» М. Алефіренка та Л. Золотих (2008); «Фразеологический объяснительный словарь русского языка» за редакцією А. Баранова і Д. Добровольського (2009); «Регионы России в пословицах и поговорках. Лингвострановедческий словарь» О. Рогальової та Т. Нікітіної (2016) та ін. Названі праці дають можливість простежити динаміку наукового розуміння лінгвокраїнознавчої інформації та способів її опису в російській лексикографії.

У словник, укладений колективом авторів під керівництвом В. Телії, фразеологічний матеріал (1500 одиниць) добирався за трьома критеріями: з огляду на приналежність до відповідних тематичних та ідеографічних полів (таких визначено 16); відповідно до архетипності культурних пластів та багатогранності кодів культури, зафіксованих фразеологізмами (Телія 2006: 777). Головним з цих принципів є відображеність у фразеологізмах речей і історичних реалій, присутність образності, що відтворює світогляд народу-носія

мови, закріплений у внутрішній формі або у значенні. Значущою інновацією цього словника є також розмежування трьох зон культурологічного коментаря: етимологічної, крайнознавчої та культурологічної. Третя зона коментаря містить інтерпретацію фразеологізму з точки зору його багатоманітних зв'язків із усіма відомими одиницями осмислення світу, описаними в лінгвокультурологічних дослідженнях (з архетипними опозиціями, міфологічними уявленнями, ритуалами, біблійними пластами культури, фольклорно-літературними джерелами, кодами культури, видами тропів, типами дискурсів, об'єктами аналогів з інших мов тощо).

«Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики» М. Алефіренка та Л. Золотих привертає увагу спробою змодельовати й описати культурно-пізнавальний простір російської ідиоматики. Словник М. Алефіренка та Л. Золотих орієнтований як на носіїв мови (учнів, студентів), так і на іномовний контингент тих, хто вичає російську мову, а тому містить різномірну з погляду викладання мови іноземцям фразеологію. Тут представлений лінгвокультурний опис 365 російських культурно маркованих фразеологізмів: античного та біблійного походження; у складі яких є вказівка на власне російські реалії; із запозиченими компонентами; такі, що відображають побутову етнокультурну специфіку; такі, що фіксують народні звичаї та повір'я; ідіоми літературного та фольклорного походження (Алефиренко 2008).

В дефініціях фразеологізмів, представлених у словнику А. Баранова і Д. Добровольського «Фразеологический объяснительный словарь русского языка», вперше подані пояснення образного компонента семантики ідіом. Таке тлумачення, як зазначають автори, включає інтерпретацію не тільки сучасного значення (значення у вузькому розумінні), але й образного компонента ідіоми – метафори, на основі якої сформувалося актуальне значення. Метафоричний образ пояснюється в тлумаченні не повністю, а тільки тою мірою, якою він впливає на сучасне значення (Баранов 2009: 8).

Таким чином, у лінгвокультурологічному коментарі в проаналізованих лексикографічних працях передбачено такі напрями аналізу: а) внутрішньої форми фразеологізму; б) належності фразеологізму до пласту культури (міфологічного, архетипного, біблійного, фольклорного, художньої літератури, засобів масової інформації і т. ін.); в) сфери реальної дійсності, в якій «розташовується» або весь фразеологізм, або його компоненти (антропна сфера, природна, демонологічна, зооморфна, природно-ландшафтна, часова, просторова і т. ін.); г) кодів культури, що містяться у фразеологічних одиницях: міфи (міфологеми), архетипи, легенди, ритуально-обрядові ситуації, стереотипи, еталони і т. ін.; д) процесів ідіоматизації (метафори, уособлення, метонімії, синекдохи, символічних значень компонентів та ін.). Як бачимо, лінгвокультурологічний коментар у фразеографічних працях має на меті виявити у фразеологізмах як мовних знаках репертуар втілених в їх змісті і формі культурних смислів, застосовуючи для цього ті засоби і способи, на основі яких стає можливою інтерпретація фразеологізмів в контексті культури.

Отже, такий підхід до розуміння лінгвокраїнознавчої специфіки фразеології спрямував методологію лінгвокраїнознавчих фразеологічних студій в селективному напрямі: були окреслені тематичні та функціонально-прагматичні параметри фразеологізмів-об'єктів вивчення з лінгвокраїнознавчого погляду (напр., фразеологізми

з компонентами зоонімами, фітонімами, соматизмами та із компонентами-назвами культурно значущих об'єктів: онімів, традиційних побутових предметів; фразеологізми із компонентами-символами та назвами загальнолюдських понять тощо).

Окремою групою фразеології, яка може бути використана і представлена у лінгвокраїнознавчих словниках, на наш погляд, є ономастична фразеологія. Ономастичними фразеологізмами (ОФ) вважаємо стійкі словосполучення, до складу яких входить лексичний компонент, який представляє собою імена відомих історичних особистостей та загальнопоширені імена, географічні назви, назви тварин, міфічних героїв та ін. У кожній мові власні назви належать до одного з найстаріших пластів лексики і беруть активну участь в утворенні фразеологізмів, які відображають фрагменти мовної картини світу окремого народу. Оніми, що є компонентами цих одиниць, є промовистими носіями історичної, етнокультурної, соціально-побутової, етнографічної, а також і мовної інформації.

З огляду на тип оніма, що може бути компонентом фразеологізму, а тому одночасно й носієм лінгвокультурологічної інформації, можемо виокремити групи ОФ з компонентами: **теонімами** (*Боже, помагай; дякувати Богу; слава Богу; прости Господи; одному Богу відомо; як у Христа за пазухою*), **антропонімами** – загальнопоширеними і рідковживаними іменами, прізвищами, прізвиськами, іменами видатних людей, літературними, біблійними персонажами (*Іванова хата; як Пилип з конопель; за царя Пенька; заробити як Заболоцький на милі; баба Параска і баба Палажка; Адамове ребро, дядько Сем*); **топонімами** – назвами населених пунктів, водних об'єктів, гір, країн та ін. (*язик до Києва доведе; Пішла слава до Станіслава; іти на Голгофу; відкрити Америку, перейти Рубікон; Карфаген має бути зруйнований; Де Рим, де Крим, а де попова груша; всі дороги ведуть до Риму; китайська грамота; красива як відьма з Лисої гори*); **етнонімами** (*як швед під Полтавою; Лях козакові не товариш; як циган на ярмарку; циганська доля; Де два українці, там три гетьмани*), **геортонімами** – назвами свят та постів (*забагати замерзлого в Петрівку; як бідний на Великдень; По Петру, та й по теплу; На святу Катерину ховайся під перину; на Рахманський Великдень*); **зоонімами** (*як Сірку муху з'їсти; Не кожний пес Гривко; позичати в Сірка очей; Як Сірку на перелазі*); **астронімами** – власними іменами галактик, сузір'їв, планет та зірок (*Великий Віз; Молочний Шлях; Чумацький Шлях; Зорі Дівочі; Тещина Дорога*); **міфонімами** (*Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові; Марсове поле; дволикий Янус; повстати як Фенікс з попелу; Цур тобі та пек!; Най тя Перун стрілить!*) та іншими різновидами онімів (*розуміється як баран в Біблії; штурм Бастилії*).

Як бачимо, з-поміж ОФ можемо спостерегти як українські за походженням, так і за-позичені, інтернаціональні. Дослідниця українських ОФ О. Мороз виокремлює за генетичним критерієм **корінні фразеологізми з власними іменами** (87%) та **запозичені** (13%). Корінні фразеологізми походять з народно-розмовних джерел (84%) та книжно-літературних (3%). Запозичені стійкі вислови найчастіше є книжними утвореннями і репрезентовані античними (4%), біблійними (7%), книжно-літературними одиницями (2%) (Мороз 2002: 176).

Стосовно способу вираження культурної інформації ономастичні фразеологізми не є однотипними. Здебільшого вона реалізується через **культуромісткі семи, культурний фон і культурні конотації**. Щодо культурологічної інформації в семантиці онімного найменування, то в його основі лежить, як правило, прецедентна назва. Це можуть

бути власні назви, пов'язані з добре відомими текстами (*Адам, Тантал, Данте*), пов'язані з ситуаціями, відомими більшості представників певної нації (*Іуда, Каїн, Марія і Марфа*), чи імена людей, які зробили суттєвий внесок у розвиток культури, науки (*Хмельницький, Колумб, Бальзак, Наполеон, Ньютон*), топоніми, які є також культурними символами (*Рим, Київ, Дунай, Голгофа*) тощо.

Встановити конотації фразеологізмів з національно-специфічним змістом можливо за допомогою країнознавчого коментаря, для адекватного сприйняття тексту простий переклад є недостатнім: *Переплила дві річеченьки, третій Дунай* (у фольклорі Дунай часто символізує межу, зміну статусу і «переплисти Дунай» може означати 'вийти заміж' або 'померти'); *Зайшов за Дунай, та й додому не думай* (в цьому контексті Дунай символізує Батьківщину; фольклористи відзначають і таке значення топоніма Дунай в українському фольклорі); підґрунтям розуміння деяких ОФ є фонові знання адресатів з української літератури, історії: *напитися шоломом з Дону 'перемогти'* (цитата зі «Слова про Ігорів похід»), *баба Параска* (відсилання до повісті І. Нечуя-Левицького «Баба Параска і баба Палажка»), *у старого Хмеля людей жменя*; *Від Богдана до Івана не було гетьмана*; *Славний козак Максим Залізняк, бив панів звичайно так* (згадуються українські козацькі гетьмани Б. Хмельницький та І. Мазепа, а також керівник гайдамацького повстання М. Залізняк); культурний шлейф деяких новотворів пов'язаний із сучасним культурним і політичним життям: *Україна – не Росія* (назва книги Л. Кучми, другого Президента України, вживається як крилатий вислів); *візитка Яроша* 'іронічно, незаперечний доказ' (з сюжету російського телеканалу, який знайшов «доказ» присутності Правого сектору на місці перестрілки у Слов'янську – візитівку Д. Яроша, тодішнього лідера організації).

Отже, ономастичні фразеологізми через імена повідомляють про важливі події, своєрідні звичаї, спосіб мислення, історію та міфологію етносу. Власні назви з притаманними їм культурно-історичними конотаціями відіграють важливу роль орієнтиру в часі і просторі. Відзначимо, що кордони між культурно-специфічними й інтернаціонально відомими онімами стають сьогодні все більш рухливими внаслідок розширення та поглиблення процесів міжкультурної комунікації (напр., *Як тобі таке, Лоне Маску?*; *Окей, Гугле*; *Ми в Україні не говоримо...*). Удосконалення фразеологічних словників навчального типу може здійснюватися через відображення внутрішньої форми фразеологізму в структурі словникової статті, більш докладний опис оціночних і емотивних характеристик фразеологічного значення, збільшення параметрів стилістичної кваліфікації фразеологізмів.

WAYS OF PRESENTING LINGUISTIC AND CULTURAL INFORMATION IN PHRASEOLOGICAL DICTIONARIES (BASED ON ONOMASTIC PHRASEOLOGY)

SUMMARY The article outlines modern Ukrainian linguodidactic works, analyses Ukrainian latest lexicographic works from the point of view of possibility to use them as teaching material. The necessity to work on separate phraseological trends: educational and linguocultural phraseography is substantiated. The author states that working on learner phraseological dictionaries poses a problem for a lexicographer to single out national and cultural component in phraseology that should be solved in two ways: how to single out nationally

marked phraseological units, and how to make their semantization. Analysis of phraseographers' works enabled us to present available in modern linguistics representations of country study potential of phraseology. The review of onomastic phraseology of the Ukrainian language in view of its origin, function of the onymic component, stylistic characteristics from the point of view of didactics of the Ukrainian language as a foreign language convinces us of the urgent need to compile linguistic phraseological educational dictionaries. One of the leading groups to be represented in such phraseographic works should be onym phraseology, which has great didactic potential.

ЛІТЕРАТУРА

- / Алефиренко Н., 2008, *Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики*, Москва.
- / Баранов А., 2009, *Фразеологический объяснительный словарь русского языка*, под ред. А.Н. Баранова и Д.О. Добровольского, Москва.
- / Левченко О., 2013, *Перекладна слов'янська фразеографія: теоретичні засади та практична реалізація. Українська і слов'янська тлумачна і перекладна лексикографія*, упорядн.: І.С. Гнатюк, Київ, с. 158–163.
- / Мороз О., 2002, *Фразеологічні одиниці з компонентом «власне ім'я» в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект: дис... канд. філол. наук, Донецьк.*
- / Телия В., 2006, *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*, Москва.
- / Amir A., 2014, *Lingvistické špecifiká ukrajinskej prózy začiatku 20. storočia* [elektronický zdroj]; recenzenti L. Babotová, J. Opalková, Prešov.
- / Amir A., 2012, *Poetika noviel Vasyla Stefanyka v kontexte umeleckého prekladu. Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti jazyka, literatúry a kultúry*. Prešov, s. 449–458.